

OSMANLI ARAŞTIRMALARI
XXII

NeŐir Heyeti - Editorial Board

Halil İNALCIK - İsmail E. ERÜNSAL

Heath W. LOWRY - Feridun EMECEN

Klaus KREISER

THE JOURNAL OF OTTOMAN STUDIES
XXII

İstanbul - 2003

Sahibi

Enderun Kitabevi Adına İsmail ÖZDOĞAN

Yazı İşleri Müdürü

Doç. Dr. Ahmet KAVAS

Danışma Kurulu

Prof. Dr. Evangelia BALTA (Yunanistan)

Prof. Dr. Kemal BEYDİLLİ (İstanbul Üniversitesi)

Prof. Dr. Ali BİRİNCİ (Polis Akademisi)

Prof. Dr. İdris BOSTAN (İstanbul Üniversitesi)

Doç. Dr. Gökhan ÇETİNSAYA (İstanbul Teknik Üniversitesi)

Prof. Dr. Suraiya FAROQHI (Universitât München- Almanya)

Prof. Dr. Pal FODOR (Macaristan)

Prof. Dr. François GEORGEON (Paris Doğu Dilleri ve Medeniyetleri Enstitüsü)

Prof. Dr. Yusuf HALAÇOĞLU (Türk Tarih Kurumu Başkanı)

Prof. Dr. Şükrü HANİOĞLU (Princeton Üniversitesi)

Prof. Dr. Mehmet İPŞİRLİ (Fatih Üniversitesi)

Prof. Dr. Ahmet KARAMUSTAFA (Washington University, St. Louis)

Doç. Dr. Ahmet KAVAS (TDV-İslam Araştırmaları Merkezi)

Prof. Dr. Mihai MAXIM (Romanya)

Prof. Dr. Ahmet Yaşar OCAK (Hacettepe Üniversitesi)

Prof. Dr. Abdülkadir ÖZCAN (Mimar Sinan Üniversitesi)

Doç. Dr. Mustafa SİNANOĞLU (TDV-İslam Araştırmaları Merkezi)

Prof. Dr. İlhan ŞAHİN (İstanbul Üniversitesi)

Prof. Dr. Atilla ŞENTÜRK (İstanbul Üniversitesi)

Prof. Dr. Abdeljelil TEMİMİ (Tunus)

Prof. Dr. Bahattin YEDİYILDIZ (Hacettepe Üniversitesi)

Teknik Redaksiyon:
Nureddin Albayrak,

Tashih:
M. Birol Ülker, Dr. Bilgin Aydın

Tasarım -Dizgi-Düzenleme
Dr. Yücel DAĞLI (Marmara Üniversitesi)

Yönetim Yeri ve Yazışma Adresi
ENDERUN KİTABEVİ
Büyük Reşitpaşa Caddesi, Yümni İş Merkezi
No: 46 Beyazıt-İSTANBUL,
Telefon: (212) 528 63 18 Fax: (212) 528 63 17

internet Adresi
ahmet.kavas@isam.org.tr

Baskı
Kitap Matbaacılık (212) 501 46 36
Cilt: Fatih Mücellit (212) 501 28 23 - 612 86 71

"AK TOPRAK"LA DOBRUCA ARASINDA. DOBRUCA
MÜSLÜMAN TÜRK BAŞININDA HİCRET KONUSUNDA
YAPILAN TARTIŞMALAR*

Hüseyin AĞUIÇENOĞLU

I. Dobruca Türkleri¹ ve basını

Tuna nehri ile Kara Deniz arasında yeralan Dobruca, 15. yüzyılın başlarından 19. yüzyılın sonlarına kadar Osmanlı İmparatorluğu'nun egemenliği altında kalır. Osmanlıların 1878 Berlin Kongresi'nde alınan kararlar uyarınca Dobruca'dan çekilmesiyle bölge ikiye bölünür. Kuzey Dobruca, Romanya devletine geçerken bölgenin güneyi ise Bulgar prensliğinin denetiminde kalır. Bu bölünme 1913 / 1919 yıllarında son bulur ve Dobruca bir bütün olarak 1940 yılına kadar Romanya'nın bir idari birimi olur. Dobruca Müslümanlarının o zamanki nüfusuna ait yeterince sağlam bilgi olmamasına rağmen kaynaklar, 1920'li yılların sonu ile 1930'ların başlarında tüm Dobruca'da yaklaşık 171.000 Türkün yaşadığını bildirmektedir. Bunun büyük bir kısmı Durostor ve Kalyakra'nın merkezini teşkil ettiği Güney Dobruca'da, küçük bir kısmı ise bugün Romanya sınırları içindeki kuzey bölümünde yaşamaktaydı (bkz. Fazıl 1940, s. 129; Schmidt-Rösler 1994, s. 171).

* Bu yazı, Prof. Dr. Micheil Ursinus ve Dr. Raoul Motika'nın başkanlığında Dr. Volker Adam ve Dr. Hüseyin Ağuıçenoğlu tarafından Heidelberg Üniversitesi'nde yürütülen ve DFG'nin (Deutsche Forschungsgemeinschaft) finanse ettiği "*Eine neue Rolle für ein altes Herrschervolk im Spiegel seiner Presse (1878-1940): Türkische Muslime der Dobrudscha auf der Suche nach postimperialer Identität im Nationalstaat Rumänien*" isimli projenin kapsamında oluştu.

¹ Biz bu kavramı bu makale boyunca sadece Dobruca'nın Müslüman Türkleri için kullanacağız. İncelediğimiz dönemde Romanya ve Besarabya'da önemli bir etkinliğe sahip olan Hıristiyan Gagauz Türkleri bu çalışmanın kapsamı dışında tutulmuştur.

Kuzey Dobruca Türkleri konusunda bugüne kadar sınırlı da olsa çeşitli dillerde monografiler ve makaleler yayınlanmıştır. Fakat bu çalışmalara dikkatle bakıldığında belli bir sürekliliğe sahip olan ve Dobruca Türkleri hakkında çok önemli bilgiler ihtiva eden Dobruca Türklerinin süreli yayınlarının kullanılmadığı hemen fark edilmektedir. Kuzey Dobruca Türk basını bugüne kadar çok sınırlı bir ilginin odağı olmuştur; öyleki, bu alanda çıkan makalelerin adedi bir elin parmak sayısını geçmemektedir.²

Osmanlıların Dobruca'dan çekilmesiyle komünistlerin Romanya'da iktidara gelişleri arasındaki yıllarda Kuzey Dobruca'da Türkler tarafından kaç gazete ve dergi çıkarıldığı tam olarak bilinmemekle birlikte bu rakamın 30'a yakın olduğu tahmin edilmektedir. Biz, Romanya Bilim Akedemisi kütüphanesinde 1897 ile 1940 yılları arasında çıkmış olan toplam 25 gazete ve dergi tespit edebildik. Bunların sayfa sayısı 11.000 civarındadır. Bu yayınların esas dilinin Osmanlıca olmasına rağmen Rumence ve özellikle 1935'ten sonra Türkiye Türkçesinin de kullanıldığı görülmektedir. Bunun yanısıra, bazı yayınların edebi metinlerinde (şiir, mani, bilmece vs) Kırım Tatarcasına da rastlanmaktadır.³ Bu tesadüfi bir durum değildir. Çünkü, Kuzey Dobruca'da yaşayan Türk nüfusu, Osmanlı İmparatorluğu'nun denetiminde bulunmuş olan diğer Balkan bölgelerinde görülmeyen bir özelliğe sahipti: Bu nüfusun yarısından fazlasını Bucak ve Kırım göçmenleri oluşturmaktaydı.

Kırk yılı aşkın bir zaman zarfında çıkan bu periodikalar birbirlerinden sadece şekil ve muhteva açısından değil, çıkış amaçları, çıkaranları ve ömürleri açısından da farklılıklar göstermekteydiler.

Dobruca Türk basını, bizim görebildiğimiz ilk Türk gazetesi olan *Sedakat*'ten (1897) yayın hayatına Eylül 1940'ta son veren *Emel*'e kadar olan süreçte üç döneme ayırıp incelemek mümkündür.

1. Birinci dönem *Sedakat*'in çıkışından başlayıp II. Meşrutiyet'in ilanına (1908) kadar sürer. Bu dönemde *Sedakat* (1897) dışında, *Şark* (1897) ve *Sedayı-Millet* (1898) de yayın faaliyetinde bulunmaktadır.

² Dobruca Türk basınının geniş bir tanıtımı ve bu konuda şimdiye kadar yapılan çalışmaların bir değerlendirmesi için bkz.: Ağuıçenoğlu (2003).

³ Burada bir örnek vermek gerekirse: "İaş tatarlarga: Ey horlangan, kullug etken cigitler, caş Tatarlar! / Otkı, suvga, kanga karşı kayaday teş tatarlar! / Bu fırsatta bizler gene parmak tişleb kalmayık / Kalk sarı may uleşken son bizler torta almayık...." (*Bora*, no: 1 (Mart 1938), s. 6).

2. İkinci dönem 1909 ve 1918 yılları arasını kapsamaktadır. Bu dönemde de yine üç süreli yayın görmekteyiz: *Teşvik* (1910-1911), *Işık* (1914-1916), *Mekteb ve Aile* (1915-1916).

3. Son dönem ise iki Dünya Savaşı arası yıllarında (1919-1940) çıkan yayınları içermektedir. Bu dönem ilk iki döneme nispeten daha uzundur. Görebildiğimiz süreli yayınların yüzde 75'i bu dönemde çıkmıştır. Bu dönemde yayında bulunan ve bizim tespit edebildiğimiz gazete ve dergiler şunlardır: *Cuvantul Dobrogei* (1919), *Dobruca* (1919-1924), *Tan* (1921), *Romanya* (1921-1936), *Tuna* [1] (1925-1933), *Gümüş Sahil* (1928), *Revista Musulmanilor Dobrogeni* (1928), *Hak Söz* (1929-1940), *Bizim Sözümüz* (1929), *Emel* (1930-1940), *Türk Birliği* (1930, 1934-1939), *Yıldırım* (1932-1938), *Aydınlık* (1933), *Tuna* [2] (1936-1938), *Halk* (1936-1937), *Deliorman* (1937-1938), *Çardak* (1937-1940) ve *Bora* (1938-1939).

Bu dönemlerin her biri kendi içinde bir bütünlük arz etmektedir: tüm yayınların ömürleri çıktıkları dönem içinde sona erer; sadece bir yayın bu üç dönemin sınırlarını aşmaktadır. O da *Mecidiye Müslüman Semineri*'nin yıllığı olan ve 1903-1933 yılları arasında çıkan *Anuarul Seminarului Musulman al statului din Medgidia*'dır.

Dobruca Türklerinin incelediğimiz dönemlerde çıkarmış oldukları periodikalar, işledikleri konular açısından oldukça zengin ve kapsamlıdır. Her dönemde, o dönemin ulusal ve uluslararası aktüel olaylarının damgasını taşıyan konuların ve ağırlık noktalarının yanı sıra, tüm üç dönem boyunca devam eden ve süreklilik gösteren konular da bu yayınların sayfalarında yoğun bir şekilde işlenmiştir.

İlk dönemin iki karakteristik konusu, Osmanlı İmparatorluğu'nun dağılma sürecinde ortaya çıkan problemler (özellikle etnik ve dini gruplar arasında birlikte yaşamaya dair sorunlar) ve Jöntürk hareketinin 2. Abdülhamit'e karşı mücadelesidir. Mesela Girit hadisesi, dönemin üç gazetesi olan *Sedakat*, *Şark* ve *Sadayı-Millet*'in neredeyse tüm sayılarında teferruatlı bir şekilde işlenmekle kalmaz, aynı zamanda Giritli Müslüman mağdurlara yardım için Dobruca'da kurulan yardım komiteleri (*Köstence Girid iane-i şitaiyesi komisyonu* gibi) vasıtasıyla toplanan malzeme ve para yardımları hakkında da etraflıca yayında bulunulur ve yardım edenlerin listeleri yayınlanır.⁴ O dönemin bir diğer tipik

⁴ Bkz. *Sedakat*: no: 4 (21 Muharrem 1315), s. 2-4; no: 5 (28 Muharrem 1315), s. 4; no: 6 (5 Safer 1315), s. 3-4; no: 7 (12 Safer 1315), s. 4; no: 8 (19 Safer 1315), s. 2; no: 9 (26

konusu olan Abdülhamit idaresi ile Jöntürkler arasındaki çatışmaya da tüm gazeteler geniş yer verir. Bu konuda en ileri giden gazete ise *Şark*'tır. *Şark* "ip kaçkını" ve "cani" olarak nitelediği Jöntürkleri her fırsatta ağır bir dille eleştirir (*Şark gazetesinin mesleği: Şark*, no: 1 (4 Cemazi II 1315) s. 1). Gazetenin 4 Receb 1315 tarihli altıncı sayısının ikinci sayfasında yayınlanan bir yazı *İngiliz Ahmed Rıza'nın Meşveret paçavrası* başlığını taşır.

İkinci dönem periodikalarını ilk dönemdekilerden ayıran en önemli husus, bunların, Osmanlı İmparatorluğu'ndan çok, Dobruca'yı merkez alışıdır. Dönemin özgün konusu ise "terakki" kavramında ifadesini bulan ekonomik ve sosyal geri kalmışlığa karşı ilan edilen mücadeledir. Bu dönemde çıkan yayınların *Teşvik*, *Işık* ve *Mekteb ve Aile* isimlerini taşımaları tesadüfi değildir, onlar, ileriye doğru atılımın, aydınlık ve mutlu geleceğin sembolleri olarak seçilmişlerdir. *Işık* gazetesi ilk başmakalesinde çıkış sebebini "kararmış kalpleri, paslanmış beyinleri aydınlatmak" olarak belirtmektedir. Dönemin gazete ve dergilerinde bir düzine makale çerçevesinde Dobruca Türk topluluğunun kendi komşularına nispeten olan gerilikleri gözler önüne serilmekte ve bu durumdan kurtulmanın çareleri üzerine düşünülmektedir. Evlerin yapımından (*Meskenlerimiz: Teşvik*, no: 10 (11 Ağustos [1326]), s. 2) anaokullarına (*Aile hatalarından: Ana kucağından mektebe: Mekteb ve Aile*, no: 3 (1 Mayıs 1915), s. 33-34; *Çocuk bahçeleri ve reis-i cemiyetin beyannamesi münasebetiyle: Teşvik*, no: 26 (12 Kanunuevvel 1326), S 3) ve mezarlıklara (*Köstence İslâm mezarlığı: Teşvik*, no: 2 (16 Haziran [1326]), s. 1-2; *Mezarlıklar ve mezar taşları: Teşvik*, no: 15 (15 Eylül 1326), s. 2) kadar çok sayıda sosyal birim ve kurum masaya yatırılarak analiz edilir. Bu bağlamda en sık sorulan sorular ise "Niçin geriyiz?" ve "Nasıl kurtuluruz?" şeklindedir.⁵

Üçüncü ve son döneme damgasını vuran konusu ise Cumhuriyet'in kuruluşu ve Kemalist reformlardır. Yüzlerce yazı ve haberde Anadolu bağımsızlık

Safer 1315), s. 4; no: 10 (4 Rebi I 1315), s. 1; no: 11 (11 Rebi I 1315), s. 4; no: 16 (17 Rebi II 1315), s. 4, vs. *Şark*: no: 1 (4 Cemazi II 1315), s. 3-4; no: 2 (10 Cemazi II 1315), s. 1-4; no: 6 (4 Receb 1315), s. 2-4; no: 7 (11 Receb 1315), s. 2; no: 10 (22 Receb 1315), s. 2; no: 11 (25 Receb 1315), s. 2; no: 15 (22 Şaban 1315), s. 2, vs. *Sadayı-Millet*: no: 2 (20 Şevval 1315), s. 1-2; no: 6 (18 Zilkade 1315), s. 2, vs.

⁵ Yayınlanan makalelerin başlıkları oldukça ilginçtir: *Nasıl ileri gidelim?* (*Teşvik*, no: 6 (14 Temmuz [1326]), s. 1-2), *Terakki etmek için istifade tarihini bilmeliyiz* (*Teşvik*, no: 7 (21 Temmuz [1326]), s. 1), *Âlem-i islâmda esbab-ı tedennisi* (*Mekteb ve Aile*, no: 16 (1 Kânunusani 1916), s. 241-245), vs.

hareketinden harf inkilâbına kadar Türkiye'deki gelişmeler adım adım takip ve analiz edilir.⁶

II. Hicret mi Dobruca mı?

İncelediğimiz gazete ve dergilerde her dönemin kendine özgü büyük konu bloklarının dışında, tüm üç dönemin sınırlarını aşan ve dönemler üstü bir konuma sahip olan sorunların sayısının da oldukça fazla olduğu görülmektedir. "Hicret" ise bu en çok işlenen ve süreklilik gösteren konuların başında gelmektedir.

Dobruca Türkleri arasında Osmanlı İmparatorluğu'na veya daha sonra Türkiye Cumhuriyeti'ne göçün tartışma konusu olması Osmanlıların Dobruca'yı terk etmeleriyle başlamış ve incelediğimiz dönemin sonu olan İkinci Dünya Savaşı'nın ilk yıllarına kadar devam etmiştir. Bu zaman zarfında binlerce Dobrucalı Türk'ün Romanya'yı terk ederek Anadolu ve Trakya'ya yerleşmesi, bu konunun basında canlılığını hep korumasına ve oldukça büyük bir yer işgal etmesine neden olmuştur.⁷

İlk dönem çıkan *Şark* gazetesi, Hicret meselesine geniş bir yer ayırır ve meseleyi oldukça ayrıntılı bir şekilde tartışır. *Şark* yazarları, son zamanlarda halk arasında Hıristiyan bir ülkede Müslüman olarak yaşamının dinen uygun olmadığı yönünde propagandalar yapıldığını ve bir çok Dobrucalı gencin yine aynı gerekçelerle askere gitmemek için Dobruca'yı terk ettiğini belirterek, bütün

⁶ *Mustafa Kemal Paşa (Dobruca, no: 238 (22 Receb 1340), s. 1), Osmanlı-Yunan harbi (Tan, no: 5 (8 Şevval 1339) s. 1), Türkiye inkilâbı ve Âlem-i İslâm (Romanya, no: 305/306 (16 Ramazan 1341/18 Ramazan 1341), s. 1), Yeni Türk harflerini kabul etmeliyiz (Romanya, no: 518 (15 Teşrin I 1928), s. 1), Türkiye hukuku medeniyesi (Tuna, [1], no: 62 (20 Mayıs 1933), s. 1), Alfabetul latin în Turcia ("Türkiye'de Latin Alfabesi") (Revista Musulmanilor Dobrogeni, no: 5 (7 Decemb. 1928), s. 2); Türkiye Cumhuriyeti, Türklük (Hak Söz, no: 265 (12 Teşrin II 1938) s. 1); Atatürk'ün hayatı (Emel, no: 133, (Kanunuevvel 1938), s. 7-8 ve 29-34); Türk inkılabı ve halkımız (Türk Birliği, no: 32 (22 Şubat 1936), s. 1); Türkiye'de irtica hadisesi (Yıldırım, no: 129 (14 Mayıs 1935), s. 2); Cumhuriyet ilanının 10. nuncu yıl dönümünün tes'idi. Gazi Hazretlerinin millete hitabeleri (Aydınlık no: 4 (5 Teşrin II 1933), s. 1); Türk! Övün ve Sevin (Tuna [2], no: 21 (18 Temmuz 1937) s. 1); Kémalizm (Deliorman, no: 7 (18 Teşrin II 1937), s. 1); Tedrisatımızda birlik (Çardak, no: 10 (9 Maiu 1938), s. 1); Dela Genghis-Han şı Timur-Lenk la Atatürk ("Cengiz Han ve Timurlenk'ten Atatürk'e"), (Bora, no: 6 (August 1938), s. 1-3).*

⁷ Bu göçler konusunda ayrıntılı bilgi için bkz.: Fazıl 1940, s. 98-129 ve s. 240-245; Schmidt-Rösler 1994, s. 178 d.

bu anlayış ve algılayış biçimlerinin dini hiç bir temelini olmadığına altını ısrarla çizerler. *Şark*'a göre, dini açıdan göçün kabullenebilir olması için Müslümanların yaşadıkları ülkede dini veya dünyevi baskı ve adeletsizliklere mahruz kalmaları gerekir. Romanya ise Bulgaristan'ın tersine Müslümanlara her zaman iyi davranmış ve onların dini vecibelerini yerine getirmelerinin imkanlarını sağlamıştır: Mesela, askerde Müslümanlara şapka takma zorunluluğu yoktur, Müslüman askerlerin yemekleri ayrı kaplarda ve Müslüman aşçılar tarafından pişirildiği gibi, onlar için kışlalarda mescidler yaptırılmış ve imamlar görevlendirilmiştir. Sivil yaşamda da Romanya devleti vatandaşları arasında katıyen bir ayırım gözetmemektedir. Bütün bunlara rağmen malını ve mülkünü hiç pahasına bırakıp gidenlerin dayandıkları gerekçeler kesinlikle dini değildir; onlar bilgisizliklerinin kurbanı olmaktadır. Bu durum sadece göç edenleri yıkıma uğratmaz, geride kalanlar da giderek önemsenmeyecek bir azınlık konumuna düşmektedirler.⁸

İkinci dönemde çıkan *Teşvik* gazetesinin başyazarı Mehmed Niyazi de gazetenin üçüncü sayısında (23 Haziran [1326]) yayınlanan *Türkiye ve haricde bulunan Dobruca gençlerine bir hitab-ı samimane* adlı başmakalesinde Osmanlı İmparatorluğu'na ve diğer memleketlere okuma maksadıyla gidip ve oralara yerleşen Dobrucalı Türk gençlerini Dobruca'ya geri çağırır. Beyin göçüyle birlikte Dobruca'nın giderek yoksullaştığını ve bir çöküntünün eşiğine geldiğini belirten yazar, bunu engellemenin her "vatanseverin" görevi olduğunu altını da ısrarla çizer. Aynı gazetede *Dobruca'da hicret müşevvikleri* (no: 14 (8 Eylül 1326), s. 2) başlığı altında bir kaç "provakatörün" halkı kandırıp göçe teşvik ettiğini ve göç denen "mübrem hastalığın" yıkımdan başka bir şey getirmediği ifade edilmektedir. Söz konusu gazetenin aynı sayısında A. Hilmi de *Hicret I* (s. 2-3) isimli makalesinde uzun uzadıya göçün zararları üzerinde durur ve Müslümanların, yaşadıkları ülkelerde kalarak İslâm medeniyetini Hıristiyan komşularına tanıtmalarının dini açıdan daha hayırlı bir vazife olduğunu belirtir.

Aynı dönemde çıkan *Işık* gazetesinin 4. sayısındaki (22 Şubat 1914) başmakalede (*Hâlâ mı derd-i hicret?*) göçler neticesinde bir çok bölgenin

⁸ Bkz. no: 7 (11 Receb 1315), s. 1-2: *Bulgaristan hududunda askeri köyleri*; no: 8 (11 [!] Receb 1315), s. 2-3: *Hicret hakkında bir kaç söz*; no: 12 (3 Şaban 1315), s. 1-2: *Yine hicret meselesi yahud taati-i efkârın faydası*; no: 14 (17 Şaban 1315), s. 1-2: *Romanya devletinin Dobrucalı Müslümanlar için şayan-ı teşekkür bir iyiliği daha vs.*

giderek Müslüman özelliğini kaybettiği örnekleriyle gösterilir. Yazıya göre Kırım Müslümanlarının 3 milyon olan nüfusu bugün 250.000'e düşmüş, Besarabya da bir zamanlar Müslümanlarla doluyken şimdi orada kimse kalmamış ve bu gidişle aynı şey Bulgaristan ve Dobruca için de geçerli olacak.

Doktor İbrahim Temo da bu dönemin en etkin dergisi olan *Mekteb ve Aile*'de göç üzerine yazdığı yazıya *Tahribat: Ak toprağa doğru* ismini vermiş (*Mekteb ve Aile*, no: 10 (15 Ağustos 1915), s. 149-152). Temo, Dobruca'da edindiği 19 yıllık gözlemlerine dayanarak göçün halk için ne büyük bir yıkım olduğunu örnekleriyle işlediği yazısında, bu durumun, yalnızca köylünün topraklarını ve emlakını ucuza kapatan "açgözlü tefecilerin" ve "küçük memurların" işine yaradığını belirtir. Yazara göre malını mülkünü elden çıkarıp giden hali vakti yerinde olan Müslümanlar bir zaman sonra geriye döndüklerinde komşularının yanında "çoban" veya "yarıcı" olmaktadır.

Göç meselesinin en hararetli tartışıldığı dönem ise son dönemdir. İlk iki dönemde göç taraftarlarının basında herhangi bir varlığına tanık olunmamakla birlikte, üçüncü dönemde, özellikle 1930'lu yılların başlarından itibaren, bazı gazetelerde giderek artan bir şekilde göç propagandasının yapıldığını görmekteyiz. Son dönemin son 10 yılında Dobruca Türk basınında göç üzerine yapılan tartışmalar, o zamana kadar görülmemiş bir yoğunlukta ve oldukça şiddetli geçer. Bunun en önemli nedenlerinden birisi de Eylül 1936 tarihinde Cumhuriyet yönetiminin Romanya hükümetiyle yaptığı göç anlaşması olsa gerek.⁹ Göç artık, kişisel ve plansız değil, kitlesel ve belli bir program çerçevesinde yürütülecektir. Bu durum göç karşıtları için oldukça büyük bir tehlike arz etmekteydi. Göç taraftarları için de göç karşıtlığı, Cumhuriyet karşıtlığı anlamına gelmekteydi; çünkü onlara göre, imzalanan göç anlaşması Cumhuriyet iradesini ve isteğini yansıtmaktaydı.

Dönemin ilk gazetelerinden olan *Dobruca*'da Şevket Cevdet *Elim derdlerimizden: Muhaceret* isimli başmakalesinde halk için "bir felaket" olarak nitelendirdiği muhaceretin kesin olarak "zihinlerden silinmesini" ister. Bunun için de herkesin elinden geldiğini yapmasının gerektiğini belirttikten sonra özellikle

⁹ Bu anlaşmayla Dobruca Türklerinin beş sene zarfında aşama aşama Türkiye'ye yerleştirilmesi öngörülmektedir. Müstecib Fazıl'a göre bu anlaşma neticesinde 1935-1939 yılları arasında 64.570 Türk Dobruca'yı terk eder (Fazıl, 1940, s. 245).

hatiblerden camilerde göçün "içtimai bir derd" olduğunu anlatmalarını rica eder. (*Dobruca*, no: 65 (20 Zilhicce 1338), s. 1).

Yine dönemin ilk ve etkin gazetesinden olan *Romanya*'da da Ahmed Hamdi Zandalı göçün yanlış bir zihniyetin ürünü olduğunu ve göçe sürükleyen nedenlerle mücadele etmek yerine, Türklere o kadar iyi davranan bir ülkeyi bırakıp gitmenin akla ve mantığa sığmadığını belirtir. Yazar, başmakalesinin sonunda Türklere "Göç etmeyelim!" çağrısında bulunurken şu gerekçeleri sıralar: "Çünkü biz burada doğduk, burada büyüdük, buranın saf ve temiz havasını teneffüs ettik, nimetiyle beslendik." Zandalı'ya göre bütün bunlara rağmen *Romanya*'yı terk etmek "nankörlüktür". Oysa Türklere yaraşan bu ülkeye olan vefa borçlarını ödemektir: "bunlara olan borcumuzu burada yaşamak, burada ölmekle ödeyeceğiz. Bu bize bir borçtur. Bu bize tertib eden en büyük bir vazife-i diniye ve milliye ve insaniyedir. Bunun için buradan gidemez ve gidemeyeceğiz." (*Hicret etmeyelim: Romanya*, No: 274 (18 Cemazi I 1341), s. 1).

Müstecib Oktay¹⁰ aynı gazetede iki nüsha ardarda *Hicret edelim mi?* başlığı altında göç olgusunun oldukça detaylı bir analizini yapar. Yazar, makalesinin başında, beş bin yıllık "Türk-Tatar" tarihinin göçlerle dolu olduğunu; bazı göçlerin kaçınılmaz birer zorunluluk olarak kendini dayattığını ve böyle göçler sayesinde o ırkın devamlılığını sürdürebildiğini belirttikten sonra, şimdi *Dobruca*'da cereyan eden göçün ise tam tersine bir "mecburiyeten" veya "ihtiyaçtan" değil, bir "arzudan" kaynaklandığını, bunun için ise kurulu düzeni bozmanın "dönemin iktisadi şartlarıyla" ve mantığıyla bağdaşmadığını ısrarla vurgular. Daha sonra ise göçün kabullenebilir olması için hangi şartların gerektiğini uzun uzadıya tartışır ve şu sonuca varır: *Romanya*'da Türklerin göç etmesini gerektirecek hiç bir neden yoktur! (*Romanya*, no: 351 (20 Safer 1342), s. 1 ve *Romanya*, no: 352 (22 Safer 1342), s. 1).

Dönemin önemli Rumence bir dergisi olan *Revista Musulmanilor Dobrogeni*'de Plugrul Murat, "Artık göç etmeyelim!" başlığı altında göçün insanları toplu halde bir "bilinmezliğe" daha da kötüsü "yoksulluğa" sürük-

¹⁰ Bu, *Dobruca ve Türkler ile Kırım Yolunda Bir Ömür* isimli eserlerin yazarı ve *Dobruca Türklerinin* belki de en önemli süreli yayını olan *Emel*'in başyazarı Müstecib Ülküsal'ın, o dönemlerde kullandığı pek çok sayıdaki isminden biridir. Türkiye'ye yerleştikten sonra Ülküsal soyadını alan yazar, *Emel*'i yeniden yayınlamakla kalmaz, aynı zamanda Kırım Türklerinin Türkiye'deki örgütlenmesinde de oldukça faal bir şekilde yer alır.

lediğini ve göçmenleri hiç bir yerde "yağ ile balın" beklemediğini bu nedenle "ata yadigarı" olan topraklara dört elle sarılmanın gerekliliğinden söz eder. (*Revista Musulmanilor Dobrogeni*, no: 2 (16 Noemb. 1928), s. 2).

Türk-Rumen göç anlaşmasının hazırlandığı bir dönemde ilk sayısı çıkan *Halk* gazetesi, göç konusundaki fikirlerini ilk nüshasının *Maksad* başlığı altındaki başmakalesinde şöyle dile getirmektedir: "Biz buradan göçmenin, bilhassa toprak ve ev fiyatlarının ve Ley'in çok düşük şu zamanında alelacele göçmenin taraftarı değiliz. Teşkilatsız ve intizamsız göçmenin halkımıza zararlı olduğu kadar, gidip yerleşildiği yerlerdekilere de faydası olmadığı bellidir." (*Halk*, no: 1 (20 Şubat 1936), s. 1). Gazete, göç anlaşmasının şartlarının kamuoyuna tanıtılmasından sonra yayınladığı bir çok makalede ise bu anlaşmanın kimseyi göçe mecbur etmediğini belirtir ve bu anlaşmanın içeriğine şiddetle karşı çıkar. Mesela, dördüncü sayıdaki başmakalenin (*Göç üzerine anlaşma*) yazarı Bora, önce Rumen basınına dayanarak göç metnini tanıtır: Bu metin uyarınca göç, dört yıl içinde tamamlanacaktır, göçmenlerin arazisi dört kısma taksim edilecektir ve bu arazi Türkiye Cumhuriyeti tarafından hektarı beş bin Ley'den Romanya hükümetine satılacaktır. Yazar daha sonra şu soruları sorar: Göç edenlerin mülkleri hangi kıstaslara göre dört kategoriye ayrılmıştır? Yılda kaç kişi göç edecek ve bunların toplamı ne kadar olacak? Dört yıl sonra Türkiye'ye artık göçmen alınmayacak mı? Göç komisyonlarında kimler göçmenleri temsil edecek ve bu temsilcileri kim belirleyecek? Bora'ya göre toprağın hektarının beş bin Ley'den satılığa çıkarılması büyük bir hatadır. Çünkü öyle araziler vardır ki hektarının piyasa değeri dokuz bin Ley'in üzerindedir. Yazara göre bütün bunlardan önemlisi ise, Türkiye'de göçmenlere ne kadar arazi tahsis edilecek; göçmenler orada, Romanya'da bıraktıkları miktar kadar toprak alabilecekler mi? Bu topraklar ne zaman sahiplerine verilecek ve hangi bölgelerde? Yoksa iş, Batı Trakya göçmenlerine yapıldığı gibi, birer fişle mi geçiştirilecektir? Yazar, Batı Trakya Türklerinin, 12 yıldan beri bu fişlerin gayri menkule çevrilmesini beklediğinin altını kalın hatlarla çizer ve yazısının sonunda, bütün bu soruların cevabı alınmadığı sürece kimsenin yerini yurdunu bırakıp göç etmemesi tavsiyesinde bulunur. (*Halk*, no: 4 (8 Nisan 1936), s. 1).

Son dönemin son göç karşıtı gazetesi *Çardak*'tır. Göç olgusuna verdiği yer ve öneme bakılırsa âdeti anti-göç kampanyasını yürütmek için çıkarıldığı izlenimini vermektedir. Daha ilk başmakalesinde bu niyet açıkça dile gelmektedir: "Bu vaziyet karşısında, beş on köy ileri gelenleri, mümessilleri

toplandı, hicretin bugünkü cereyan ve safhati hakikiyesini olduğu gibi göstermek [...] için bir gazete neşrine lüzum gördük" (*Niçin çıkıyoruz, Çardak*, no: 1 (5 İkinci Teşrin 1937). Daha sonraki yazılarda özellikle göç esnasında meydana gelen olumsuzluklardan, halkın çektiği acılardan somut örnekler verilerek göçün zararları anlatılır ve göç taraftarı olan *Hak Söz*, *Deliorman* vs gibi gazetelerle de kıyasıya bir mücadele ve tartışmanın içine girilir. (*Hakikat acıdır: Çardak*, no: 4 (15 II-Kânun 1938), s. 1; *Zırva te'vil götürmez: Çardak*, no: 7 (8 Mart 1938), s. 1, vs). *Çardak*, yayın hayatının sonlarına doğru, üç-dört yıldan beri uygulanan göç programının kendilerini haklı çıkardığını belirterek şunları yazar: "İki hükümet arasında anlaşmaya göre 1940 senesine kadar bütün Dobruca Türk köylüsü, mübadele suretiyle anavatana sevk edilecek. [...] Şimdi ise 1940 senesi gelip kapıyı yumrukladığı halde yapılacak işlerin hala yerinde saydığını ve daha bir çok zamanda yerinde sallanacağını açık bir surette görmekteyiz." (*Haksız mıydık?: Çardak*, no: 38-39 (13 İkinciteşrin 1939), s. 1).

Bu dönemde yayınlanan göç taraftarı gazetelerin başında ise çıkış tarihlerine göre *Hak Söz*, *Türk Birliği*, *Yıldırım*, *Tuna* [2], ve *Deliorman* gelmektedir.

Grubun en uzun ömürlü gazetesi olan *Hak Söz*, göçe ilişkin yayınladığı sayısız makalede¹¹ hem göçün getireceği yığınla sorunu gözler önüne serer, hem de göçün Dobrucalı Türkler için kaçınılmaz bir olgu olduğunu vurgular. Redaksiyonun imzasını taşıyan bir başyazıda "şüphesizdir ki, hicretler beşeriyet tarihini muharebeler kadar tahrib edici büyük bir affettir" tespiti yapıldıktan sonra Dobruca ve Deliorman Türklerinin bu bölgelerden ayrılmasıyla Türklerin bir zamanlar buranın egemenleri olduğuna yalnızca birkaç dağ ve köy isimleriyle cami minareleri ve mezarlıkların tanıklık edeceği belirtilir. Gazeteye göre bunlara bir de "sevgili anne ve babalarımız, evladlarımızın" bu topraklarda "medfun" olduğu gerçeği eklenirse "göz yaşların bu yerler için bir çeşme gibi akması" kaçınılmaz olacaktır. Bütün bunlara rağmen *Hak Söz*'e göre göç bir köprüdür ve "yüzlerce sene daha buralarda tutunmak ve barınmağı gözümüze alsak bile en son bu köprüden geçmeğe mecburuz". (*Dobruca Türkü:*

¹¹ No: 96 (4 Teşrinisani 1931), s. 1: *Yine bir ateş, muhaceret ateşi*; no: 108 (10 Mart 1932), s. 1: *Dobruca Türklerinin hicreti etrafında*; no: 178 (25 Temmuz 1934), s. 1: *Sebebsiz hicret olur mu?*; no: 231 (24 Teşrinisani 1936), s. 1: *Yurt aşkı, özlü duygu*; no: 248 (11 İkinciteşrin 1937), s. 1: *Evkafi islâmiyemiz ne olacak?*, vs.

Hak Söz, no: 264 (21 İlk Teşrin 1938)). Bu mecburiyetin sebepleri olarak da Dobruca Türklerinin birlikte yaşadıkları komşularına nazaran ekonomik ve sosyal yönden oldukça geri bir konumda bulunmaları ve kendi imkanlarıyla bu açığı hiç bir zaman kapatamayacakları, bunun ise burada kalınırsa uzun vadede psikolojik ve sosyal sorunlar doğuracağı vs gibi faktörler sıralanmaktadır: "Artık bu acıklı ve elim vaziyette bulunan biz Türklerin burada her cihetçe bizden çok yüksek yetişen vatandaşlarımız arasında barınabilmesi hemen imkansız bir hale gelmiş ve getirilmiştir. Bu vaziyetin devamı demek, ilerde Türkün ümitsiz, perişan, kültürsüz bir halde sürünüp ve yuvarlanıp gitmesi demektir." Ama *Hak Söz*'e göre çok şükür ki, durum o kerteye gelmeyecek, çünkü Cumhuriyet yönetiminin "mukaddes ve rehakâr eli" Dobruca Türkünün imdadına zamanında yetişmiştir ve onu kısa bir zaman içinde bu ortamdan çekip kurtaracaktır. (*Yanlış ve sakat bir zihniyet: Hak Söz*, no: 254 (22 Nisan 1938), s. 1).

Dönemin en etkin ve kararlı göç taraftarı gazetesi olan *Türk Birliği* ise hemen hemen her sayısında göçe ilişkin haberler ve yorumlara bolca yer verir. 10 Birinciteşrin 1936 tarihinde çıkan 42. sayısında Türk ve Rumen hükümetleri arasında imzalanan göç anlaşmasının metnini yayınlar: *Mukavele. Dobruca Türk halkının göç şartları*. Metnin tanıtım yazısında (*Göç mukavelesi karşısında duygularımız*) Dobruca Türklerinin "yıllardan beri anavatana kavuşmak ve mahkûmiyet acılarından kurtulup bir an evvel hür kardeşleri arasına karışmak emeliyle mal ve mülkünü yok pahasına" sattığı, elde ettiği az miktarda parayı da bir pasaport alabilmek için "etrafını örümcek ağı gibi saran soyguncu ve dalâveracılara" kaptırdığı ve "çırıl çıplak, aç sefil" bir durumda kabileler halinde Köstence limanına yığıldığı tespitinde bulunulur. İşte bu "her vicdan sahibi insanın kalbini sızlatan" durumu gören Türkiye Cumhuriyeti Bükreş Büyükelçisi H. Suphi Tanrıöver, hemen girişimlerde bulunur ve bugün imzalanan ve "şimdiye kadar yapılan bütün yolsuzluk ve dolandırıcılıkların önüne geçecek olan" mukavelelerin ortaya çıkmasını sağlar.

Türk Birliği baştan sona kadar göç taraftarlığını muhafaza eder ve Romanya'nın öyle söylendiği gibi Türkler için bir cennet olmadığını belirtir. 14. sayıda yayınlanan bir başyazıya göre Türkler eskiden beri Romanya için çok büyük hizmetlerde bulunmuşlar: Mesela, Romanya ulusunun arkasında "kuvvetli bir Türk devleti olmamış olsaydı, şimdi içinde yaşadığımız Büyük Romanya belki kurulmazdı ve bu ana kadar o Rumenler mutlaka ya Ruslaşmış

veya Macarlaşmış bulunur ve bugünkü Büyük Romanyanın yerinde o zaman yeller esmiş olurdu." Bütün bunlara rağmen Romanya Türkleri bugün "mağdur bir haldedirler" ve "haksızlıklara uğramaktadırlar". Onlar "ulusal yardımlardan" mahrum bırakılmakta, "mebusluk, ayanlık ve saire gibi" rütbelere ve memurluk haklarına sahip olamamakta ve bu konudaki istekleri ise hep kulak ardı edilmektedir. Bu ise Romanya hükümeti için "büyük bir lekedir" (*Romanya Türkleri ve Rumen idaresi, Türk Birliği*, no: 14 (8 Şubat 1935)). Gazeteye göre bu durum bundan sonra da değişmeyecek ve Dobrucalı Türklere düşen görev ise bu şartları kabullenmek yerine, anavatana göçerek "başı dik" bir şekilde yaşamaktır. Bu konuda *Türk Birliği*, göç karşıtlarıyla kıyasıya bir mücadeleye girer ve onların "Türklüğünden şüphe" ettiğini defalarca yazar. Mesela, Rumen gazetesi *Univesul*'a göç konusunda fikrini beyan eden "Dobrucalı bir Türk avukatının", göçün Türkiye'den gönderilen "ajanlar" ve "Romanya'daki konsolosluk elemanları" tarafından körüklendiğini, bunların halka bir çok "boş vaatlerde" bulunduğunu, Kırım Türklerinin ise göç gibi bir sorunları olmadığı şeklinde iddialarda bulunması, *Türk Birliği*'ni çıkaranları oldukça rahatsız eder. *Türk Birliği* bu iddiaları "pek yüksek Türk makamlarına karşı çirkin iftiralarla dolu hezeyanlar" olarak yorumlar ve şu soruyu sorar: "Bu adamın Türk olmayacağını iddia edersek acaba yine kabahatlı olur muyuz?" (*Romanya Türkleri ne için göçüyormuş?*, *Türk Birliği*, no: 20 (29 Haziran 1935), s. 2).

1932-1936 yılları arasında çıkan *Yıldırım* gazetesi göç konusunda başlangıçta uzlaşmacı bir yol izlerken ve göçmenlerin göç esnasında daha fazla eziyet çekmemeleri (gazetenin yazdığı şekliyle "hicret selinin gözyaşı seli olmaması") için öneri ve temennilerde bulunurken (no: 104-105 (25 Ağustos 1934), s. 1) sonlara doğru göç yanlısı tutumunu ön plana çıkarır. Göç olgusunun tüm Dobruca Türklerinin benliğini sardığını ve göç karşıtlarının gece gündüz demeden yürüttükleri karşı kampanyanın bunu engelleyemediğini belirten gazete, bu durumun günün şartlarına uygun olduğunu, çünkü milli çatışmaların dünyanın çehresini belirlediği bir zamanda, bir azınlığın kendi anayurdunda yaşama isteğinde bulunması ve koruma araması kadar doğal bir şeyin olmayacağını vurgular (*Göç ediyoruz, Yıldırım*, no: 150 (25 Nisan 1936), s. 1). Gazetenin başyazarı Dr. M. Nuri'ye göre Anavatana göçün bir başka yönü daha vardır ki, o da hariçteki hiç bir Türkün "Anayurtta doğan Türk milli inklâbının cazib kuvvetinin tesirinden" kendini alamayacağı gerçeğidir. "Cumhuriyet ve inklâb devriyle açılan yeni Türk tarihi sayfalarında" yerini

almak, "tek bir kible önünde, Türk ideali etrafında toplanmak" her Türkün hayalidir ve bu hayalin gerçekleşmesi için yapılan göç de zaruri ve meşrudur. (*Muhaceret meselesi, Yıldırım*, no: 168 (15 Birinciteşrin 1937), s. 1).

Hemen hemen aynı gerekçelerle, dönemin diğer önemli bir gazetesi olan *Tuna* [2] gazetesi de göçü destekler ve teşvik eder: "Anadoluya milli vatana, türk yurduna kavuşmak ve bundan böyle türklük için yaşamak ve çalışmak üzere gidiyorlar. Biz, giden göçmenlere ne için hicret ediyorsunuz demeyiz. Bilakis gidin milletdaşlar gidin; gidin de biraz milli hava içinde, milli sınırlar içinde başınız gökte alınız açık gezin, deriz." (*Göçmenler giderken, Tuna* [2], no: 5 (28 Nisan 1936), s. 1). 11. sayıdaki bir başyazıda da hicret etmek istemeyen Türkleri kimsenin zorlamadığını, zira göç kapsamında 35 bin ailenin Türkiye'ye göçtendirilmesi öngörüldüğü belirtilerek 150 bin nüfusluk Türk kitlesinde Romaya'da kuşkusuz kalacaklar da olacaktır. (*Komisiye ve Köylüler: Tuna*, no: 11 (20 Eylül 1936)). Gazete, öte yandan, göç esnasında meydana gelen organizasyon bozukluklarına ve bunun neticesinde halkın çektiği acılara da geniş yer vererek yetkililere bir an önce soruna çare bulmaları için çağrıda bulunur: "İki seneden beri mal ve mülklerini satıp göçe hazırlandıkları halde bir türlü emellerine muvaffak olamayan zavallı milletdaşlar, uçan kuştan medet umar kabilinden kendilerine uzatılacak bir yardım elini can kaygusuyla araştırıyorlar." (*Silistre göçmenlerinin içtiması: Tuna*, no: 18, (28 Nisan 1937), s. 1).

Fakat bütün bu aksaklıklara rağmen, Romanya'da başkasının hizmetinde çalışan, fabrikalarda, atölyelerde en ağır işleri yapan, ezilen ve horlanan Türklerin bir an önce kurtulmalarının çaresi de "o ümidler diyarı olan Anadolu'dur": "Zira öz yurdun geniş ovalarında kendisine onun olacak bir ev veriliyor, tarla veriliyor, iş veriliyor ve nihayet hayat ve hürriyet veriliyor. O, anavatanında yabancı çorbacıların esiri değil, kendi evinin amiri yurdunun efendisi olacaktır." Bunun için de o, değil bu göç acılarına katlanmak "seve seve canını bile verebilecektir." (*Sefiller: Tuna*, no: 22 (22 Ağustos 1937), s. 1).

Dönemin göç konusundaki en polemikçi' gazetesi ise *Deliorman*'dır. Neredeyse her sayısında yoğun bir şekilde göç propagandası yaptığı gibi, göç karşıtlarına da ağır bir dille saldırıda bulunur. Gazeteye göre bir zamanlar Balkanlarda egemen unsur olan Türkler, bugün "acınacak bir hale gelmiş", insanca yaşam şartları ellerinden alınmış ve "her türlü haksızlık ve tecavüzlere" maruz kalmıştır. Bu durum ise göçün onların zihinlerine bir kurtuluş

"ideolojisi" olarak yerleşmesine neden olmuştur. Bu, bir tekrar "efendi" olma isteği ve arzudur. Ve bu arzu, ne yazık ki, bazı "milli duyguları körelmişler" tarafından engellenmek istenmektedir. Gazeteye göre göç karşıtları, "bir kaç din bezirganının" yanı sıra "ellerinde bulunan öğretmenlik, hatiplik ve primarlık" gibi meslekleri "kaybetmek korkusuyla kıvranan menfaatperestler" ile "siyasi ve şahsi menfaatlarını, Türklerin buradan gitmemesinde arayan gayri Türkler" ve onlara "alet olanlardır". "Damarlarında yüce Türk ulusunun asil ve necip kanı akan bir kimse için" "Türkiye'deki toprakların verimsizliğinden" dem vurarak göç etmek isteyenlerin şevkini kırmak ve "göçmenlerin Anadolu'daki perişanlığından söz etmek" göçe engel olmak demektir ve bu da en büyük "bayağılık" ve "küstahlıktır". Çünkü göçmenleri yoksulluk değil "dört yanı mahmur" bereketli Anadolu ve Trakya toprakları beklemektedir. *Deliorman*'a göre giden göçmenlerden gelen mektuplar bunu göstermektedir: "Giden göçmenlerin Sivas ovalarında yetiştirdikleri adam boyunca mısır tarlaları ve fasulyeliklerin yerli halk tarafından bir harika gibi seyredilmesi bu mutalamıza açık bir misaldir." Sonuç olarak, gazeteye göre göç etmek istemeyenleri daha vahim bir son beklemektedir: "Zira henüz toplu denecek kadar çok olduğumuz bir zamanda bile hücumlara, cinayet ve haksızlıklara mahruz kalınıyorsa göç etmek istemeyenlerin akıbetlerinin ne olacağı kendiliğinden ortaya çıkar". (*Göç ve aksi propagandacılar: Deliorman*, no: 5 (18 Eylül 1937), s. 1-2; *Göç edenler ve etmeyenler: Deliorman*, no: 6 (3 Birinciteşrin 1937), s. 1).

Bibliyografya

(Burada, makalede analizi yapılan süreli yayınlar dışarda tutulmuştur)

- Ağuiçenoğlu, Hüseyin (2003): *Die Turko-Tatarische Presse der Dobrudscha 1897-1940*. Frankfurt a. M. (baskıda).
- Altuğ, Giray Saynur (1995): *Müstecib Ülkusal Hayatı ve Faaliyetleri* (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü. İstanbul.
- Fazıl, Müstecib H. (1940): *Dobruca ve Türkler*. Köstence.
- Gemil, Tahsin (1997) [ed.]: *Originea Tatarilor. Locul lor în România și lumea turc*. Constana, 17-20 noiembrie 1994. București.
- Ibram, Nuredin (1999): *Dobruca'daki Müslüman Topluluğu Manevi Hayatından Sayfalar*. Constana.
- Kolar, Othmar (1997): *Rumänien und seine nationalen Minderheiten 1918 bis heute*. Wien.
- Önal, Mehmet Naci (1998): *Romanya Dobruca Türkleri*. Ankara.
- Popovic, Alexandre (1986): *L'islam balkanique. Les musulmans du sud-est européen dans la période post-ottomane*. Berlin.

- Popovic, Alexandre (1992): "La presse turque (et tatare) de Roumanie (1888-1940)": Clayer, Nathalie, vd. [ed.]: *Presse turque et presse de turquie*. İstanbul-Paris. s. 221-249.
- Schmidt-Rösler, Andrea (1994): *Rumänien nach dem Ersten Weltkrieg: Die Grenzziehung in der Dobrudscha und im Banat und die Folgeprobleme*. Frankfurt a. M.
- Schmidt-Rösler, Andrea (1996): "Die Auswanderung der Türken aus der Dobrudscha in der Zwischenkriegszeit": *Münchener Zeitschrift für Balkankunde*, 10. + 11. Band. s. 125-162.
- Temo, İbrahim (1939): *İttihad ve Terakki Cemiyetinin Teşekkülü ve Hizmeti Vataniye ve İnkılabı Milliye Dair Hatıratım*. Mecidiye.
- Ülküsal, Müstecib (1999): *Kırım Yolunda Bir Ömür*. Ankara.